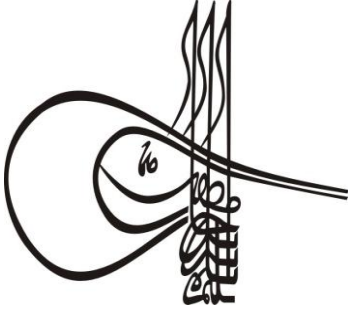

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016, p. 89-108

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8390>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 16.06.2015

✓ Accepted/Kabul: 22.02.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –

Yrd. Doç. Dr. Barış ÇİFTÇİ

This article was checked by iThenticate.

10. YÜZYIL İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ERMENİYE VE ARRÂN TARİHİ COĞRAFYASI

Bayram Arif KÖSE**

ÖZET

10. yüzyıl İslam Coğrafyacıları tarafından Ermeniyeye ve Arrân sınırları içerisinde zikredilen ve bölgenin en önemli merkezleri arasında bulunan Derbend (Bâbü'l-Ebvâb), Tiflis, Berze'a ve Debîl (Duvîn, Dvin) bu gün Güney Kafkasya'da Gürcistan ve Ermenistan coğrafyasının bir bölümünü oluşturmaktadır. İbnü'l Fâkih (ö. III.-IV./IX.-X. yy.), İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), İstahri (ö. 340/951-952'den sonra), Mesudi (ö. 345/956), İbn Havkal (ö. IV./X. yy.) ve Makdisî (ö. 390/1000) gibi coğrafyacıların eserlerinde bu önemli merkezlerin yanı sıra Arrân ve Ermeniyeye'nin daha küçük diğer yerleşim yerlerinin de tarihî coğrafyası hakkında bilgiler mevcuttur. Sözü geçen yüzyılda sınırları Kafkas Dağları'nın güneyi ile sınırlı kalmayıp Anadolu'da Kâlikâlâ (Erzurum), Meyyâfârikîn (Silvan) ve Van Gölü çevresindeki Ahlat ve Erciş gibi önemli merkezleri de kapsayan Ermeniyeye ile birlikte bu günkü Gürcistan coğrafyası, başta tekstil ürünleri, dokumacılık ve ipeğin yanı sıra zirai ürünleriyle de önemli bir yere sahipti. Kür ve Aras Nehirleriyle sulanan bu bölge ile Müslümanların siyasî ilişkileri ilk İslam fetihleri dönemine kadar uzanmaktadır. Ayrıca daha sonraki yüzyıllarda Müslüman Araplar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin yanında Türklerin de bölgedeki faaliyetleri Türk tarihi açısından bölgeyi daha da önemli yapmaktadır. Bu çalışmada, Güney Kafkasya'da yer alan Ermenistan ve Gürcistan sınırları içerisindeki bazı merkezlerin 10. yüzyıl İslam coğrafyacıları esas alınarak, coğrafi, sosyal, kültürel ve ticarî yapısı ile birlikte ticaret güzergâhları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniyeye, Arrân, Derbend, Debîl, İslam Coğrafyacıları

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: bayramarifkose@gmail.com

ACCORDING TO 10TH CENTURY ISLAMIC GEOGRAPHERS HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARMENIA AND ARRAN

ABSTRACT

Darband (Bâb al-abwâb), Tbilisi, Barda'a ve Dabil (Duwin, Dvin) that mentioned by 10. century Islamic geographers as the most important center of the Armenia and Arran region. At the present, the area constitutes a part of Georgia and Armenia that in the South Caucasus. In addition to the important centers there are also some historical geographic informations about the other small sites of Arran and Armenia in works of some geographers such as Ibn al-Fakîh (ö. III.-IV./IX.-X. yy.), Ibn Khordâdbeh (ö. 300/912-913), Istakhrî (ö. after 340/951-952), Mas'ûdî (ö. 345/956), Ibn Haukal (ö. IV./X. yy.) and Mokaddasi (ö. 390/1000). In the mentioned century, current geography of Georgia had an important spot especially with textiles, weaving and silk besides agricultural products together with Armenia where is not limited with the South of the Caucasus Mountains but also include Kâlikalâ (Arzurum), Mayyâfârqîn (Silvan) and Ahlat and Erciş that located around the Lake Van in Anatolia. The area that watered by Kura and Aras rivers and Muslims' political relations are exist till the first İslam conquests. In addition, the aspect of Turkish history, activities of Turkish in this area beside the relations between Armenians and Muslim Arabs make this area more important. In this study, some centers that located in South Caucasus, included in Armenia and Georgia boundaries were discussed about social, cultural and commercial structure examine with trade routes based on 10th century Islamic geographers.

STRUCTURED ABSTRACT

Azerbaijan that mentioned by muslim geographers as one region with Armania and Arran examined under the title of Armania and Arran. This region mostly called South Caucasus today. Some muslim geographers such as Ibn al-Fakîh (ö. III.-IV./IX.-X. yy.), Ibn Khordâdbeh (ö. 300/912-913), Istakhrî (ö. after 340/951-952), Mas'ûdî (ö. 345/956), Ibn Haukal (ö. IV./X. yy.) and Mokaddasi (ö. 390/1000) give information about other small settlements in addition to the important centers of South Caucasus such Darband (Bâb al-abwâb), Tbilisi, Barda'a and Dabil (Duwin, Dvin). This region attract attention with textiles, weaving and silk in addition to agricultural products and large market in 10. century. From the first years of Muslim activities, economy changes taken attention in the region. Furthermore, Turkish political activities in the region with Sajid Dynasty are important in terms of historical background of Turkish-Armenian relations. The boundaries of this region that called İklim-i Rihâb or İklimü'l-Hâmis by 10th century muslim geographers extends to Deyleman, Jibal and the West coast of the Caspian Sea easterly, Armenian border and Alan border westerly, Alan border and Caucasus mountains northerly, some part of Iraq and Jazeera southerly.

Turkish Studies

Before Islam this region receive the struggle between the Byzantine Empire and the Sassanid. After the acceptance of islam the region receive the struggle between Muslim Arabs and Byzantines. The region which formed between Muslim Arabs, Turks and Armenians is important in terms of Turkish history. Turkish governors and commander of region played an important role the consolidation of Turkish domination in southern Caucasus. The struggles between Armenians and Sajid Dynasty sometimes caused the intervention of the Byzantine Empire as well as the intervention of Arab Muslims. Armenian kings who governed the region are recognized as king by both sides of the Byzantine kings and the district governor of the caliph. This region important in terms of the eastern border security of Byzantine state. The region also important in terms of the Müslim struggles against Khazars and northward expansion policy of Muslims. Armenia and Arran`s geographic boundaries which domineered by various political authorities change according to countries` forms of government. Changes at the boundary bring the changes administrative, social, cultural and financial structures.

When the Muslim Arabs started to domineer the region do not approve of change pass administrative structure first. However, their tax system and governance system were different than before. The region sometimes governed by the governor that appointed by the caliph. The best example of the governance form of the Sajid Dynasty period. Nevertheless, muslim geographers gave a small place to Armanias and the king Simbad and Ashod that related to Bagratuni. The region have an important place in terms of financial beside of political importance. After the conquer of the Arran and Armania by Muslims the places of the region called with the names of the bazaars and mosques that located in there as the other muslim places. The region has many small places beside of Arran`s Berze, Tbilisi, Bâb al-abwâb and Armania`s Dabil etc. In this small places there are many village that have fertile lands. Besides the agricultural activities; handicrafts, textile and various crafts came out the sale and they found customers even from far away. Especially, Kürkiy bazaar that gave the name of the day of the bazaar set up. Additionally, low prices of some bazaars shows that the fertility of the region. The cities of the region especially, headquarters in the cities are examples of the configuration of Muslim cities. The masjids that located at the city centers have a bazaar beside them. Additionally, almost all cities have a sheltered castle and surrounded by walls.

Bâb al-abwâb city and the ramparts of the city that build by Anshrvn (I.Khosrow 531-579) before Islam evaluated with extensive examination by muslim geographers. The ramparts that build for protect the region from other nations as Khazars, El-Lan and Serir`s (Avar`s) reach to the sea. That shows us the region had an important strategic location. Ships entrances and exits controlled with the ramparts as Beirut and Istanbul`s Golden Horn. This, raise importance Babül Ebvab city in terms of ship trade. Furthermore, the ramparts have iron gates at every three miles so, this route that passing the city was useful by people.

In H.302 (914) Muslims had many lost with Russians moved till Baku and stay the islands at the Caspian Sea. All this events show us the region still open to attacks from outside.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016

Tbilisi that popular even today with hot water supplies. Tbilisi became important between Turks and Muslims because Arabs build an emirate there at past period. The caliph, alleviate the riot of the sovereign of the Tblisi, Ishak b. Ismail, with the military of Turkish commander Boga el Kebir (Big Bull). When alleviate the riot of Hürremi Bezz city used as a command center before by Afshin. It makes the region more important.

The examination of the routes that interconnection between centers and distance between them by muslim geographers shows the importance of the financial activities. The other example is the money that used that period were all gold or silver, that shows the wealth of the region. In addition, irrigate the region with Kura and Aras rivers shows another wealth of the region. Ardabil fishes that appear in Kura river export to far aways as Rey and Irak and wovens of the Dabil city became famous around the wide circle. Most of the spots of the region have silkworm farmers and acquire the silks from them and they export many countries as Fars and Huzistan. The trade routes that wrap the whole region allows to move goods and also allows to cultural interaction.

There are mounts called Haris (Big Ararat mount) and Huveyris (Small Ararat mount) additionally, Kura and Aras rivers. All of them have an important role in region economy. We can find many informations about the people's beliefs, cultures, languages, money, bazaars and volumes of trade etc. in 10th century geographers registrations. This study try to shows the region's administrative, economic, cultural and financial progresses in 10th century with examine the registrations of author traveling this region and the other writers. Also, this study investigate developments in the region with compare the past. In addition, Ardabil and Dabil cities that have importance in terms of administiration are spots of economy of the region and other cities' production activities; what are the products of building city ramparts, bridges and mosques; what are the reasons of some cities lost their importance as Berze city; Babül Ebbab city's strategic importance in history; Kura and Aras rivers' effects on the cities and the trade route that starts from Berza, Ardabil, Tbilisi, Bâb al-abwâb till Dabil, all of them examine in this paper.

Keywords: Armenia, Arran, Darband, Dabil, Islamic Geographers

Giriş

Çalışmamızda ele aldığımız Ermenistan ve Arrân coğrafi sınırları tarih boyunca pek çok siyasi otoritenin hâkimiyetine girmiş ve bu sınırlar bölgeye hâkim olan siyasi otoritelerin yönetim şekline göre zaman zaman değişiklik göstermiştir. Sınırların değişmesiyle mevcut idari, sosyal, kültürel ve iktisadî yapılar da değişmiştir. Bununla birlikte bölgeyi baştanbaşa çevrelemiş ticaret yolları ve buralardan taşınan mallar bölgede büyük bir kültür alışverişini de beraberinde devam ettirmiştir. Bölgeye gelen yöneticilerin kendilerine seçmiş oldukları idari merkezlerdeki imar faaliyetleri de bölge gelişimine katkı sağladığı görülmektedir. Ayrıca bölge coğrafyasında yer alan Hâris (Büyük Ağrı Dağı) ve Huveyris (Küçük Ağrı Dağı) gibi dağların yanı sıra Aras ve Kür Nehirlerin de bölge ekonomisine büyük güç kattığı görülmektedir. Bölgenin farklı noktalarındaki farklı inanışlar, gelenekler, konuşulan diller, basılan paralar, ticaret yolları, kurulan pazarların hacmi ve satılan ürünler, bölgeler arasındaki ticaret hacmi ve buna benzer pek çok alandaki farklılıkların

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016

tespitinde şüphesiz gerek bölgeyi gezip gören gerekse diğer müelliflerin günümüze ulaşan kayıtları önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma genel anlamda bölgenin 10. yüzyıldaki idari, ekonomik, kültürel ve iktisadî anlamdaki gelişmelerini ve bu gelişmelerin önceki ve sonraki dönemleriyle kıyaslanarak ortaya koyulmasını amaçlamaktadır. Diğer taraftan Erdebil ve Debil gibi idari konumdaki şehirlerin bölge ekonomisine nasıl yön verdiği, bölge şehirlerini ön plana çıkaran veya dönemin güçlü ekonomisi haline getiren faktörlerin neler olduğu, şehir surları, köprüler ve camilerin inşasında kullanılan malzemelerin neler olduğu, önceleri mamur ve zengin bir şehir olup sonraları önemini kaybeden Berze'a gibi bazı şehirlerin zamanla neden önemini kaybettiği, Enderab şehrini diğer şehirlerden farklı kılan özelliklerinin neler olduğu, Bâb'ül-Ebvâb'ın stratejik öneminin tarihsel süreci, Kür ve Aras Nehirleri'nin geçtiği şehirlere katkısı ve bölgede Müslümanların ve Türklerin bölge halkıyla siyasi temasları gibi konular 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler doğrultusunda incelenmiş olup analizler yapılmıştır. Ayrıca bölgenin ticarî anlamda önde gelen şehri olduğu anlaşılan Berze'a'dan, Erdebil, Tiflis, Bâb'ül-Ebvâb ve Debil gibi bölgenin diğer önemli merkezlerine uzanan güzergâhlar mesafeleriyle birlikte incelenmiş ve bölgenin ticaret ağı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Ermeniyeye ve Arrân, Kafkas Dağları'nın güneyinde (Güney Kafkasya/Transkafkasya) yer alan ve İslam Coğrafyacılarının eserlerinde *Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân* başlığı altında tek bir iklim (bölge) olarak değerlendirilen sınırların içerisinde yer alır. Günümüzde Gürcistan ve Ermenistan sınırlarını kapsayan bu bölgenin İslamiyet öncesi siyasi tarihi daha çok Makedonyalı İskender'in (M.Ö. 356-323) bölgeye yönelik seferleriyle başlamaktadır. Yunan ve Latin kaynaklarında İberya olarak kaydedilen Gürcistan İskender'den sonra ilk Kartli kralı Kartloslu Parnavaz'la (M.Ö. 302-237) birlikte Kartloslular tarafından idare edilmiştir. Kartloslular'dan sonra Ardeşir'in oğlu Mirian (M.S. 265-342) dönemiyle birlikte bölgede Sâsânîlerin hâkim olduğu görülür (Georgian Chronicles, 1996: 28, 76). Ermeniyeye bölgesi ise ilk olarak Medlerin (M.Ö. 612-549) hâkimiyetinde kalmış, sonrasında ise onların yerini alan Perslerin (M.Ö. 549-330) idarî yapılanması içerisinde 13. satraplığı oluşturmuştur. İskender'in Asya seferiyle (M.Ö. 331) birlikte onun hâkimiyetine giren bölge, Sâsânî hâkimiyeti süresince Sâsânî-Roma mücadelelerine de sahne olmuştur (Grousset, 2006: 72, 74, 77, 110-113).

H. Osman döneminde devam eden İslam fetihleri sırasında H. Osman, Muaviye'ye bir mektup yazarak Şam fetihleri ve Rumlarla savaşlar sırasında başarılarıyla öne çıkmış olan Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin Ermeniyeye'ye gönderilmesini emretmiştir. Habîb b. Mesleme Kâlikâlâ¹, Debil ve Tiflis gibi önemli merkezleri fethedip Tiflis halkıyla her yıl her aile için bir dinar cizye verilmesi, canlarına ve ibadethanelerine dokunulmaması ayrıca Müslümanlarla dost kalınması suretiyle bir anlaşma yaparak, H. 25 (645/646) yılında bölgeye gönderilen Selman b. Rebîa'nın da yardımıyla ilerlemesine devam etmişti. H. 32 (652/53) yılına gelindiğinde ise Müslümanlar, Hazarlarla aralarında önemli bir mevkiye sahip olan Bâbü'l Ebvâb'ı (Derbend) da ele geçirmişlerdi. Bölge Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra da önemini korumuş ve özellikle Hışam b. Abdülmelik (H. 105-125/724-743) tarafından Ermeniyeye'ye vali tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik Hazar akınlarının önlenmesi için buraya ücret karşılığında Şam halkından yirmi dört bin kişi yerleştirerek Müslümanlığın Kafkasya'da yayılmasına imkân sağlamıştır (Belâzurî, 2013: 372, 228-235, 238; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, c. 3, 1987: 32-34, 88-91).² Abbâsîler ise bir ara Hazarların eline geçen

¹ İbn Havkal, Rum ülkelerinin ortasında bulunun Kâlikâlâ'yı Azerbaycan, Cibal ve Rey gibi yerlerin en önemli İslam cephelerinden biri olarak belirtir (İbn Havkal, 1967: 343).

² Halifeliliğin kuzey sınırlarında Hazarlar problemi nedeniyle Ermeniyeye valiliği özellikle Cerrah b. Abdullah el-Hakemî (H. 104-106, 110-111/722-725, 729-730) ve Hışam b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik arasında sıklıkla el değiştirmiştir. Mesleme b. Abdülmelik'in H. 109-110/727-728 yılında Hazarlara karşı giriştiği mücadelede kesin bir sonuç alamaması nedeniyle Ermeniyeye valiliğine Cerrah b. Abdullah getirilmiştir. Ancak o da beklenen başarıyı gösterememiş ve Hazarlar karşısında ağır bir yenilgi almıştır. Bu yenilgi sonrası Cerrah b. Abdullah ve beraberindekiler Merc-i Erdebil'de

Tiflis'te H. 217 (832/833) yılından bir İslam Emirliği kurdular. Ancak bu emirlik buranın hâkimi İshak b. İsmail'in bağımsız hareket etmesi dolayısıyla Türk kumandan Boğa el-Kebîr'in H. 238/852 yılında buraya gönderilmesine kadar devam edebildi (Taberî, c. 12, 1881: 1414-1415; Ayrıca bkz. Mesudî, 2011: 169).³ Bundan sonra Hâşimîler ve Sâcoğulları arasında el değiştiren Tiflis, Yusuf b. Ebû's-Sâc'tan (H. 315/927) sonra Hâşimîlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bölgede Abbâsîlerin hâkimiyeti zayıflayınca bir takım mahalli idareler kurulmuş ve sonrasında bölgenin bir kısmı Selçukluların hâkimiyetine girmiştir (Mehmedoğlu, 2001: 158-159).

Çalışmamızda ele aldığımız Ermenistan ve Arrân coğrafyası, bu gün Kafkas Dağları'nın güneyinden itibaren Ermenistan ve Gürcistan sınırlarını kapsamaktadır. Ancak burada belirtmek gerekir ki bu sınırlar tarihi süreç içerisinde zaman zaman uygulanan idari yapıya göre değişiklik göstermekteydi. Müslüman Araplar bu bölgeye hâkim olduklarında bölgenin eski hâkimleri olan Sâsânî ve Bizans Devleti'nden kalma idarî yapıyı henüz onlar gibi idarî yapılanmada tecrübeli olmadıkları için aynen muhafaza etmeye çalışmışlardır. İlk olarak Azerbaycan, Arrân, Gürcistan'ın bir bölümü ve Ermenistan, dördüncü vilayet sınırları içerisinde yer alırken daha sonraki uygulamada eyalet sayısı dokuzdan beşe indirilerek Azerbayca'la birlikte Ermenistan ve Arrân da üçüncü eyalet olan el-Cezîre eyaletine dâhil edildi (Buniyâtoğlu, 2007: 178).

10. yüzyıl İslam Coğrafyacıları bu üç bölgenin bir iklim dâhilinde birleştirilmesi suretiyle genel bir tasvirini çıkarmışlardır. Makdisî'nin *İklim-i Rihâb*⁴, İbn Rüste'nin ise *İklimü'l-Hâmîs* (beşinci iklim bölgesi)⁵ olarak ele aldığı Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'ın sınırları doğuda, Cibâl ve Deylem bölgesiyle birlikte Hazar Denizi'nin batı sahillerine, batıda ise Ermeni ve Alan sınırlarına ulaşarak Cezîre'nin de bir kısmıyla sınır oluşturmaktaydı. Kuzeye doğru Alan coğrafyasına ve Kafkas Dağları'na dek ulaşan bölgenin güney sınırını ise Irak ve Cezîre'nin bir bölümü oluşturmaktaydı (İstahrî, 1961: 108; İbn Havkal, 1967: 331).⁶

Hazar Denizi'nin batısı itibarıyla İran'ın kuzeyine ulaşarak Urmiye Gölü'nü de içine alan bu bölge, Hâris (Büyük Ağrı Dağı) ve Huveyris (Küçük Ağrı Dağı) gibi dağlık bölgelerinin yanı sıra Kür ve Aras Nehri ile sulanan verimli arazilere de sahiptir. Bu bölgenin bereketli bir yer olduğuna şahit olan İstahrî bunun inkâr edilemez olduğunu ve koyunun bir dirheme bazı bölgelerde ise bir men balın yaklaşık üç dirheme alındığını belirterek fiyatların ucuzluğuna da dikkat çekmiştir.⁷ Makdisî'ye

şehit edilince Hazarlar Musul'a kadar ilerlemişlerdir. Sonrasında bölgeye tekrar Mesleme b. Abdülmelik vali tayin edilmiş ve Hazarlarla mücadeleler devam etmiştir. Ayrıca onun komutanı Sa'id ibn Amr el-Harâşî (H. 112/730-731) Hazarlarla karşı yıpratıcı akınlarda bulunmuştur. Emevîler ve Hazarlar arasındaki mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esir, c. 5, 1987: 134-136; Belâzurî, 2013: 237-240; Ghewond, 2006: 18-19; Çog, 2007: 154-155).

³ İbnü'l-Fâkih'in belirttiğine göre, Selman b. Rebiğa Bâbü'l Ebvâb'da savaşırken yanındakilerle birlikte şehit olmuştur. Onlar yaklaşık dört bin kişiydiler. Selman b. Rebiğa'nın kendisinin Belencer Nehri'nin arkasında bir yere defnedilmeyi istediği nakledilir. Onun kabriyle ilgili iki rivayet vardır. Biri Belencer Nehri diğeri Bisnistan'dır. İbnü'l-Fâkih ayrıca Hz. Muhammed'in arkadaşlarından Safvan b. Muattal es-Süllemî'nin kabrinin Dördüncü Ermeniyeye bölgesinde olduğu bilgisini de verir. Burası ile Hısn-ı Ziyad arasında kimsenin ne olduğunu bilmediği bir ağaç vardır ki bu ağacın bademe benzeyen ve baldan daha faydalı olan bir meyvesi vardır. Bkz. (İbnü'l-Fâkih, 1885: 286-288; Ayrıca bkz. İbn Hurdâzbih, 1889: 122-123).

⁴ Makdisî, dağları bal deposu olup çok sayıda şehri bulunan ve vadileri koyun sürüleriyle dolu olan bu bölgeye ortak bir isim bulamadığından bolluk ve bereketin çok olduğu yer anlamında *Rihâb* ismini vermiştir (Makdisî, 1877: 373).

⁵ İbn Rüste Berze'a, Neşevâ, Sisecan, Arrân ve Hîlat'ı Ermeniyeye'nin şehirleri olarak beşinci iklim bölgesi içerisinde ele alır (İbn Rüste, 1967: 98).

⁶ Hudûdü'l-Âlem'de bu bölgelerin birbirine bitişik ve kırsal alanlarının iç içe olduğu belirtilir. Bölgenin doğusunda Gilân, güneyinde Irak ve Cezîre, batısında Rum ve Serîr, kuzeyinde ise Serîr ve Hazarlar yer almaktadır. Ayrıca bölgenin ticaret açısından önemine de vurgu yapılır. Bir takım ziraî ürünlerin yanı sıra buraya getirilen Grek, Ermeni, Peçenek, Hazar ve Saklâblı köleler buradaki ticaretin önemli bir kısmını teşkil eder (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 101).

⁷ Bu iklimin en büyük dağı Hâris Dağı'dır ve onu büyüklük bakımından Huveyris Dağı takip eder. Devamlı karla kaplı ve çıkılması oldukça güç olan Hâris Dağı birçok nehrin de kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca bu dağ odun temini ve avlanmanın yapıldığı ormanlık alanlara da sahiptir (İstahrî, 1961: 112); Kalankatlı Moses'in kayıtları da bölge

göre de bu iklimin şehirleri bereketli olup, burada ucuz madenler, etler ve çok güzel meyveler bulunmaktadır. Berze'a'dan çokça İbrism (ipekten yapılmış ip ve halat), Bâbü'l-Ebvâb'dan (Derbend) keten elbiseler, köleler, zağferan, katır ve atlar, Debîl'den yün elbiseler, yastıklar ve desenler satılmaktadır. Yine onun tasvirine göre soğuk bir bölge olan bu iklim de kar ve yağmur fazladır. Ancak çevresinin havası daha soğuk ve ağırdır. Ermeniler Ermenice, Arrânlılar Arrânca konuşmaktadır. Farisîlerin dili ise anlaşılmaz ve Horasanlılarınkine daha yakındır. Mezhepleri çoğunlukta Hanefî olmakla birlikte Debîl'de çoğunluk Hanbelî'dir. Bazı şehirlerde de Hanefî mezhebi çoğunlukta değildir (Makdisî, 1877: 378-380).⁸ Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'ın bütün paraları altın ve gümüşdür (İstahrî, 1961: 112-113; İbn Havkal, 1967: 349).

1. Ermeniyeye ve Çevresinin 10. Yüzyılda Tarihi Coğrafyası

Dicle yakınlarında son bulan Azerbaycan sınırından hemen sonra başlayan (İstahrî, 1961: 112) Ermeniyeye arazisi genel itibariyle dört bölüme ayrılmış ancak bu bölümlere dâhil olan merkezler zaman zaman değişiklikler göstermiştir. İbn Hurdâzbih, Sisecan, Arrân, Tiflis, Berze'a, Beylekân ve Şervân'ı Birinci Ermeniyeye'de, Cürzân, Sugdebîl, Bâb-ı Firûz-u Kubâd ve Lekz'i İkinci Ermeniyeye'de, Busfuracân, Dubîl (Dvin, Dvin, Debîl), Sirâc-ı Tayr, Begravend ve Neşevay'i Üçüncü Ermeniyeye'de, Şimşat, Hılât, Kâlikâlâ, Erciş ve Bâcuneys'i de Dördüncü Ermeniyeye'de zikreder. Arrân, Cürzân ve Sisecan Hazar topraklarında, Dubîl, Neşevay, Sirâc, Bagravend, Hılât ve Bâcuneys ise Rum topraklarında yer almakla birlikte, Şirvan topraklarına kadar olan bölge Farslılar tarafından fethedilmiştir (İbn Hurdâzbih, 1889: 122-123). Bu bilgilere ek olarak İbnü'l-Fâkih, Birinci Ermeniyeye bölgesine Kabele'yi de ilave etmiştir. O ayrıca Ermeniyeye isminin Ermeni b. Lendi'ye atfedildiğini ki onun da İbn Yunan b. Yafes olduğunu nakleder. Onun kayıtlarına göre Ermeniyeye'nin sınırı Berze'a'dan Bâbü'l-Ebvâb'a, Rum sınırlarına, Kabk Dağlarına, Serir ve Lekz memleketlerine kadar uzanır. Azerbaycan'ın topraklarının sonu olan Versan ile Ermeniyeye topraklarının başlangıcı olan Berze'a arasında sekiz, Berze'a ile Tiflis arasında ise on konaklama yeri vardır (İbnü'l-Fâkih, 1885: 286-288).⁹ Makdisî ise merkezi Debîl olan Ermeniyeye'nin şehirlerinin Bedlis (Bitlis), Hilat (Ahlat), Erciş, Berkerî, Huveyye, Selemas, Urmiye, Dahheragân, Meraga, Ehru, Merend, Sincan, Kâlikâlâ, Kandariye, Kal'ât-ü Yunus ve Nûreyn olduğunu kaydeder. Ayrıca vergisi çok olan Ermeniyeye'nin ismi Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Kenzer'in oğlu Ermeni'ye atfedilir (Makdisî, 1877: 374). İbn Havkal, doğuda Berze'a, batıda Cezire ve güneyde Azerbaycan, kuzeyde ise Rum beldelerine kadar ulaşmakta olan Ermeniyeye coğrafyasını farklı bir tasnife tabi tutarak *Hârici* (dış) ve *Dâhili* (iç) olarak iki bölüme ayırmıştır. Ermeniyeye'nin tamamının sınırları doğuda Berze'a'ya, batıda el-Cezîre'ye, güneyde Azerbaycan'a, kuzeyde ise iç Ermeniyeye'nin sınırları içerisinde kalan Kâlikâlâ'dan (Erzurum) Rum beldesine kadar ulaşmaktaydı.¹⁰ Debîl, Neşva ve Kâlikâlâ ile birlikte kuzeyindeki

coğrafyasının zenginliklerini teyit eder durumdadır. Moses eserinde büyük Kür Nehri'nin ikiye böldüğü Alban ülkesinin tabi zenginliklerinin hesap edilemez miktarda olduğunu, tahıl ve üzüm gibi çeşitli ziraî ürünlerin yanı sıra neft, ipek ve tuz ürünlerinin de burada bolca bulunduğunu belirtir. Burası yer üstü kaynaklarında olduğu gibi yer altı kaynakları açısından da zengindir. Özellikle buranın dağlarında altın, gümüş ve bakır gibi değerli madenler bulunmaktadır (Kalankatlı Moses, 2006: 31); Ya'kûbî de Ermeniyeye'nin arazi yapısının engebeli ve ikliminin sert olduğunu belirtmektedir (Ya'kûbî, 1892: 236).

⁸ İstahrî ve İbn Havkal, Makdisî'den biraz farklı olarak Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'ın lisanının Farsça ve Arapça olduğunu, ancak Debîl ve havalisinin Ermenice konuştuğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Berza'a halkının Arrânca, Gayr-ı Müslümlerin ise muhtelif diller konuştuklarını da ilave etmişlerdir (İstahrî, 1961: 112-113; İbn Havkal, 1967: 349).

⁹ Belâzuri'nin rivayetlerine göre; Arrân ve Sisecan Birinci Ermeniyeye, Cürzan ise İkinci Ermeniyeye olarak bilinirdi. Başka bir rivayetine göre ise Birinci Ermeniyeye; Sisecan, Arrân ve Tiflis'ten, İkinci Ermeniyeye; Sirâc-ı Tayr (Siractayr), Bağrevend, Debîl ve Büsfuracân'dan, Üçüncü Ermeniyeye; Kâlikâlâ, Hılât, Erciş ve Bâcuneys'ten, Dördüncü Ermeniyeye ise sadece Şimşat'tan ibaretti. Bkz. (Belâzuri, 2013: 225).

¹⁰ Burada Rum ülkesine kadar uzandığı belirtilen Ermeniyeye'den Rum ülkesine geçit Kâlikâlâ'dır. Azerbaycan, Cibal, Rey ve buradan sonra gelen yerlerin insanları buraya savaş açmışlardır. Trabzon olarak bilinen yer onların Rum'a giriş yerleridir. Rum beldelerine ticaret için gidecek olan tüccarlar burada toplanır. Atlas, bezyün ve Rum elbiseleri ve çeşitli ticarî ürünler bu bölgeye Trabzon'dan gelmektedir. Ayrıca Neşevâ (Nahçıvan), Berkerî, Hılât (Ahlat), Menazgirt, Bedlis,

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016

yerler iç Ermeniyeye, Berkerî, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan ile birlikte aralardaki ova, kale ve nahiyeler de dış Ermeniyeye dahildi. Onun belirttiğine göre Haricî olan kısımda Erciş, Malazgirt ve Hilat (Ahlat) gibi Müslümanların hâkim olup¹¹ yönettiği bazı şehirler vardır. Ancak burada bir dönem Ermenilerden Sinbat b. Aşot¹² ve onun ataları hâkim olmuşlardı. Ebü'l Kasım Yusuf b. Ebi'l Sâc ilk İslam fetihleri zamanında yapılan bazı anlaşmalara rağmen Ermeniyeyi onlardan aldı ve onları cizyeye bağladı. İbn Havkal, Ermenilerin anlaşmalara sadık kalıp isyan etmemelerine rağmen çevre sultanlar tarafından baskıya maruz bırakılarak esir alındıklarını belirtir. H. 325/937 senesine kadar Bağdat'ta köle olarak satılmamış olmaları da anlaşmalara sadık kaldıklarını göstermektedir (İbn Havkal, 1967: 343; Ayrıca bkz. İstahrî, 1961: 111).

İstahrî ve İbn Havkal'ın kayıtlarına göre Ermeniyenin merkezi, Erdebil'den daha büyük olan Debîl (Duvîn, Dvin)'dir. Arrân'ın hükümet konağının Berze'a'da ve Azerbaycan'ın hükümet konağının Erdebil'de olması gibi Ermeniyenin hükümet konağı da Debîl'dedir. Bu şehrin etrafı surla çevrili olup burada Hristiyan çoktur. Şehrin camisi kilisenin yanındadır. Debîl şehri yün dokumalarıyla meşhurdur. Ayrıca belli bir solucan tarafından üretilen kırmızı boya da burada

Kâlikâlâ, Erzen, Meyyâfârikîn ve Sirâc Ermeniyenin birbirine yakın büyüklükte küçük ve bereketli beldelerindendir (İstahrî, 1961: 111; Ayrıca bkz. İbn Havkal, 1967: 344).

¹¹ Bu bölgeler her ne kadar Müslümanların hâkimiyetinde olsa da zaman zaman bu bölgelerdeki hâkimiyetin Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında el değiştirdiğini görmekteyiz. Ermeni kaynaklarında Mamlan olarak kaydedilen Ebu'l Heycâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Revâd, Malazgirt'in 993-994 yıllarında Mervanî emiri Ebu Ali el-Hasan'ın elinden çıkması üzerine, Dayklî Tavit'e (Taikli David) şehri vermesi için tehditkâr bir mektup göndermiş ve bu mektupta on yıllık vergiyle birlikte rehine olarak zadegânın (soyluların) oğullarını ve itaat ettiğine dair bir yazı istemişti. Mektubuna kesin olarak ret cevabı alan el-Revâd hazırladığı birlikle Dayklî Tavit'e karşı harekete geçmiş ancak başarılı olmamıştır. Tavit ise hem el-Revâd'ın eşini hem de altın ve gümüşten oluşan pek çok ganimet ele geçirmiştir. İlerlemesine devam eden Tavid'in ordusu Ahlat'ı da kuşatmış ancak Gürcülerin Ermeni kilisesine karşı düşmanca tavırları ve Hristiyan olan iki taraf arasındaki ihtilafın şiddetlenmesi sebebiyle başarılı olamamışlardır. İki taraf arasındaki mücadele bununla da sınırlı kalmamıştır. 18 Ekim 998 Salı (H. 23 Şevval 388) günü tekrar harekete geçen Tavid bu kez oluşturduğu birleşik Ermeni-Gürcü Hristiyan kuvvetleri ile Azerbaycan'ın Müslüman emiri Ebu'l Heycâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Revâd'ı mağlup etmeyi başarmıştır. Bu yenilgi sonucu Malazgirt Müslümanların elinden çıkarken Ahlat Müslümanların elinde kalmaya devam etti (Grousset, 2006: 512-517); Urfalı Mateos da Ebu'l Heycâ ve Dayklî Tavit arasındaki bu mektuplaşmaya ve mücadeleye yer vermektedir. Yaklaşık iki yüz bin kişilik birlikle beraber Apahunik'in Khosons köyüne karargâh kuran Ebu'l Heycâ'nın askerleri Hristiyan askerlerinin çok olduğunu zannedip kaçınca yenilgi kaçınılmaz olmuştu (Urfalı Mateos, 2000: 38-39); Apahunik, 10. yüzyılda Van Gölü'nün kuzeyinde merkezi Malazgirt olan eyaletin adıdır. bkz. (Hewsen, 2001: 55, 125).

¹² Abbâsîler döneminde bölgede çıkan isyanlar sert bir şekilde bastırılmaya çalışılmış ve Halife Mutevekkil döneminde Boğa el-Kebîr'in H. 238/852'de bölgeye gönderilmesiyle asiler itaat altına alınmıştır. Bölgenin tam anlamıyla itaat altına alınması için de Ermeniyeye valisi olan Ali. b. Yahya el-Armanî, Halife Mustain'in emriyle bölgenin ileri gelenlerinden olan Bagratlı sülalesinden Aşot b. Sinbat'ı büyük bir merasim eşliğinde hilatlar giydirecek H. 247/862 yılında bütün Ermeni emirlerinin başı (prenler prensi/ şehinşah) tayin etti. Böylece Ermenilerin Bizans Devleti ile işbirliği yapmaları önlenerek hem de itaatleri daha da kesinlik kazanacaktı. Aşot ülkesini bağımsız bir şekilde idare etmenin yanında Abbâsîlere vergilerini de düzenli bir şekilde veriyordu. Onun 71 yaşında kayalık bir mevkinin yakınlarında düşerek ölmesinden sonra (H. 277/890) yerine geçen oğlu Simbat da Abbâsî Halifesi Muhtedi ve İmparator VI. Leon tarafından Ermenistan bölgesinin kralı olarak tanındı. Fakat o, özellikle de bölgede hızla yayılan Sâciler karşısında yeterince başarılı olamayıp Sâciler tarafından yakalanıp hapsedildikten bir yıl sonra öldürüldü (914). Ondan sonra bölgede bir müddet karışıklıklar devam etti. Demir lakabıyla idareyi ele II. Aşot (Demir Aşot) Araplardan ziyade daha çok Bizanslılarla ittifak yapmayı tercih etti. Bu dönemde bölge Araplarla Bizanslılar arasında aralıksız devam eden mücadelelere sahne oldu (Grousset, 2006: 353, 376, 432); Streck, 319-320); Ayrıca bkz. (Müverrih Vardan, 1937: 159-164); Bagratlıların hem Abbasiler hem de Bizans Devleti nezdinde bölgede güçlenmesine dair bkz. (Subaşı, 2012: 2339); Ermeni tarihçisi Yovhannēs de Aşot b. Simbat'ın çeşitli kraliyet nişanları takılmak suretiyle *şehinşah* ilan edildiğini kaydeder (Yovhannēs Drasxanakertc'i, 1987: 125-126); Ermeniyeye bölgesindeki isyanların bastırılmasında Türklerin rolü hakkında bkz. (Yıldız, 2000: 188-191); Simbat'ın 892 yılında krallığını halifeye tasdik ettirmesinden iki yıl sonra Bizans Devletiyle başlattığı ilişki Müslümanlarca ticarî bir münasebet olarak algılansa da aslında siyasi bir yakınlaşma olduğu araştırmalarca belirtilmektedir. bkz. (Cöhce, 2014: 7); Bu siyasi yakınlaşma özellikle Bağdat'taki Abbâsî halifelerinin Büveyhoğulları ve Mısır'daki Fatimilere karşı zor anlar yaşadığı 10. yüzyılın ortalarına doğru kendini daha da hissettirmişti. Öyle ki Ermeni-Bizans Generali John Kourkouas başta Debîl (Dvin) olmak üzere Müslüman topraklarına iki kez saldırmış ve bazı merkezlere geçici olarak sahip olmuştur (Hewsen, 2001: 124).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016

kullanılmaktaydı (İstahrî, 1961: 110-111).¹³ Benzer bilgilerin olduğu Hudûdü'l-Âlem'de, bir taraftan Cezire sınırlarına kadar diğer taraftan Rum ülkesine kadar uzanan bu merkezde Hristiyan halk çoğunlukta olup kırmızı boya yapımı için kullanılan bir tür böcek ve şalvar ipi üretiminin yapıldığı belirtilmektedir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 102).

Makdisî de Debîl şehrinde bahseden diğer bir müelliftir. Onun kayıtlarına göre ismi meşhur, vasfı iyi olan bu şehir büyük bir şehir olup korunaklı bir kaleye sahiptir ancak bu kale şimdilerde dağılmıştır. Ayrıca nehirleri bol olan bu yerde bahçeler ve pazarlar da yer almaktadır. Camisi büyük bir tepededir. Yanında ise bir kale ile korunan kilise bulunmaktadır. Binaları taş ve kilden inşa edilmiştir. Bu surlarda Kîdâr Kapısı, Tiflis Kapısı ve Ânî Kapısı vardır. Buranın nüfusu azalmış olmakla birlikte Hristiyan nüfus çoğunlukta. Makdisî burada sözü geçen diğer şehirleri de tek tek ele alır ve fazla detaya girmeden genel özelliklerini birkaç kelimeyle ifade etmeye çalışır. Onun belirttiğine göre sağlam bir kaleye sahip olan Malazgirt'te çok sayıda ova ve meyve bahçeleri bulunur. Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi camisi pazarın yanındadır. Hristiyanların çoğunlukta olduğu güzel bir şehir olan Teblâ'da Müslümanlara ait beş yüz adet ev bulunmaktadır. Ebhan da diğer şehirler gibi güzeldir. Kaleye sahip diğer bir şehir olan Merend'de de bahçeler vardır ve burada da cami pazar yerindedir. Gandariye'de güzel bir cami bulunmaktadır. Nûreyn'de ise kale ve güzel bahçeler vardır. Diyrân ülkesi olan Kal'at-ü Yunus'un halkı Müslümandır. Derin bir vadi olan Bitlis'ten iki tane nehir akar ve bu nehirler şehirde birleşir. Buranın kalesi taştan yapılmış olup öküz başına benzer. Ahlat'tan da bahseden müellif Ahlat'ın güzel bahçelerinin olduğunu, kilden inşa edilmiş bir kalesinin olduğunu ayrıca camisinin pazar yerinde bulunduğunu belirtir. Güzel bir şehir olan Selemaş'ın kilden yapılmış kalesi vardır ve camisi pazar tarafındadır.¹⁴

İbn Havkal bu yerlerin hepsinin mamur ve bol nimetli bereketli yerler olduğunu, zamanın insanların değişmesi ve sultanın koşullarının bozulmasıyla diğer bölgelerde olduğu gibi Ermeniy'e'de de birtakım değişikliklerin meydana geldiğini belirtir. Ayrıca müellif Dicle'nin iki fersah doğusunda bulunan Meyyâfârikîn'i birçok âlimin Ermeniy'e'ye dâhil ettiğini belirtir. Bazılarına göre ise Meyyâfârikîn Cezire'ye dâhildir (İbn Havkal, 1967: 344; Ayrıca bkz. İstahrî, 1961: 111). Hudûdü'l-Âlem'de de Ermeniy'e, Cezire ve Rûm sınırlarında sağlam bir hisarı olduğu belirtilen bu şehir Ermeniy'e sınırlarına dâhil edilmiştir. Yine yün eşyaların üretildiği kalabalık küçük bir şehir olan Merend, kalabalık nüfuslu ve bol nimetli diğer bir şehir Mîmed (Mîmez) ve Mîmed'in merkezi şehri olan ve Kerkerîlerden Culandî Bul'un ailesinden Ravvâd'ın oğlunun hâkimiyetinde bulunan Ehar da bu bölgedeki merkezlerdendir. Sunbât padişahlarına ait Sengân ve kaliteli pamuğun

¹³ Tekstil üretiminin meşhur olduğu bu şehirde renkli yünlerin dışında, çeşitli elbiseler, yünden imal edilmiş halılar, yastıklar, uçurlar, kemerler, minderler, bilezikler ve perdeler üretilmekteydi. Burada üretilen ürünler kaliteli olup diğer yerlerde üretilenlere benzemezlerdi. (İbn Havkal, 1967: 342-343); Mesudî, Siyâverdiyye denilen kırmızı desenli kumaşın Ermenilerin savaşçı bir kolu olan Siyâverdîler'e mal edildiğini belirtir. Ancak Ahsen Batur, burada Mesudî'nin Siyâverdîleri Ermenilerin bir kolu göstermekle yanlışlığa düştüğünü belirtir (Mesudî, 2011: 173, 173/dp. 289); Gazneli Sultan Mahmud'un Kâşgarlı Kadır Han'a hediye olarak Ermenistan halısı gönderdiği belirtilmektedir (Barthold, 1963: 85).

¹⁴ Makdisî'nin bu bilgiler dışında belirttiğine göre bazı coğrafyacılar bu iklime ilave edilen ve Hamdanoğulları vilayetlerinden olan Bitlis'in İklim-i Âkur'dan (el-Cezire) olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak müellif burada Bitlis ismine benzer olarak Tiflis'in varlığına dikkat çekmiş ve Bitlis'in de bu iklime dâhil edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Müellif ayrıca bir önceki kayıttaki Kal'at-ü Yunus'tan farklı olarak yine aynı şekilde Diyrân ülkesi olan ve halkı Müslüman olan Karyet'ü-Yunus'tan da bahseder. Makdisî, 1877: 374-377; 10. yüzyıl Ermeni kaynaklarından Yovhannēs, Aşot'un bölgede kral ilan edildiği yıllarda (H. 247/862) Debîl şehrinin büyük bir depremle sarsıldığını belirtir. Şehirde büyük yıkıma ve çok sayıda insanın ölümüne neden olan bu depremden geriye kalanlar evlerinin yıkılması nedeniyle aşırı soğukların tehdidi altındaydılar (Yovhannēs Draxanakerte'i, 1987: 126); Debîl şehri 10. yüzyılda sadece Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki mücadeleye değil aynı zamanda Müslüman emirlerin kendi aralarındaki mücadeleye de sahne olmaktadır. Ebu'l Heyca'nın elindeki bu şehir H. 372/983 yılında Ebu'l Heyca'nın diğer bir Müslüman emir Ebu Dulaf Şaybanî'ye yenilmesi üzerine el değiştirerek Ebu Dulaf Şaybanî'nin eline geçmişti. H. 377/987 yılında Ebu Dulaf'a tekrar saldıran Ebu'l Heyca Hristiyan Ermenistan'ın ortasındaki Debîl şehrine kadar ilerledi. II. Simbat'tan geçmiş yılların da cizyesini isteyen Ebu'l Heyca'nın ölümü üzerine şehir tekrar Ebu Dulaf'ın eline geçti (Grousset, 2006: 492, 498).

bolca üretildiği Gubân da Ermeniyeye sınırları içerisinde (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 102-103). Ya'kûbî Bağdat, Basra, Ahvaz ve Kûfe'ye elli fersah mesafedeki Vâsıt şehrinde imal edilen ipliğin Ermeniyeye gönderildiğini ve onunla Ermeni kumaşı dokunduğunu belirtir (Ya'kûbî, 1892: 322; Ayrıca bkz. Makdisî, 1877: 374).¹⁵

2. Arrân ve Çevresinin 10. Yüzyılda Tarihî Coğrafyası

İslam Coğrafyacılarının genel olarak belirlediği hudutlara göre Bâbü'l-Ebvâb'dan Tiflis'e kadar oradan da Aras Nehri yakınlarındaki Nahçıvan'a kadar Arrân sınırlarıdır (İstahrî, 1961: 112; İbn Havkal, 1967: 347).¹⁶ Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'ın dâhil olduğu iklimin (bölge) yaklaşık üçte birini kapsayan Arrân, Hazar Denizi ile Aras Nehri arasında olduğu için adaya benzetilir. Ayrıca Kür Nehri de bu araziye boylamasına ikiye böler. Payitaht merkezi Berze'a olan Arrân'ın diğer şehirleri; Tiflis, Hunan, Şemkür, Cenze, Berdic, Şemâhiye, Şirvan, Bakü, Şaberân, Bâbü'l-Ebvâb, Ebhan, Kabele, Şekki, Malazgirt ve Teblâ'dır (Makdisî, 1877: 374).

Arrân'ın merkezi olan Berze'a¹⁷, M.S. 6. yüzyıllarda Hun akınlarına karşı müstahkem bir mevki olarak¹⁸ Sâsânî hükümdarı Melik I. Kubâd tarafından inşa edilmiştir.¹⁹ İbn Havkal, *Arrân'ın Anası (Arrân'ın Başşehri)* olarak tabir ettiği ve çok önceki zamanlardan itibaren büyük bir şehir olan Berze'a'nın güzel ve verimli olmasının yanı sıra, ziraî faaliyetleri, meyveleri, ağaçları ve nehirlerinin bol olduğunu da kaydeder. Öyle ki, Irak ve Taberistan arasında Rey ve İsfahan'dan sonra büyüklük, bolluk ve güzellik bakımından Berze'a'ya yakın bir şehir yoktur. Ayrıca boyu yaklaşık bir fersah eni ise bir fersahtan daha az olan bu şehir pazar, kervansaray, hamam, ticaret ve ticaret malları bakımından da diğer şehirlere nispeten üne kavuşmuştur.²⁰ Makdisî de İbn Havkal'ın tabirlerine benzer bir ifadeyle burayı *bu iklimin (bölgenin) Bağdat'ı* olarak tarif eder. En ve boy ebatlarının birbirine yakınlığından dolayı şehri kareye benzeten müellif, üstü örtülü pazarlarının genişliğinden bahseder ve cami mescidinin de bu pazarların arkasında olduğunu belirtir. Yine onun kayıtlarına göre tahkim edilmiş bir kaleye sahip olan Berze'a'da evlerin çoğu güzel bir şekilde kerpiçten inşa edilmiştir. Cami mescidinin sütunlarının bir kısmı kerpiçten bir kısmı da ahşaptan imal edilmiştir. Kür Nehri'ne iki fersah mesafedeki bu önemli merkezin etrafındaki kenar mahalleleri Makdisî'nin

¹⁵ 10. yüzyılda Ermenistan'ın ticarî açıdan Azerbaycan şehirlerine nispetle bir üstünlüğü söz konusuydu (Barthold, 1963: 84).

¹⁶ Arrân ismi Yunan ve Romalılar döneminde Alabanya olarak isimlendirilen bölgeye Araplar tarafından verilen isimdir. Ermeniler tarafından Alvank olarak kaydedilen bu ismin Farsça kökenli olup Arân kelimesinden türetildiğine dair görüşler mevcuttur. Togan, 1978: 596; Vologez kuzey halklarına hâkim olduğu zaman bölge halkının başına Aran'ı tayin etmiş ve o da Aras'tan Hunan'a kadar hâkim olarak buralara Ağvan (Alban) adını vermişti (Kalankatlı Moses, 2006: 32).

¹⁷ İslam fetihleri açısından da büyük ehemmiyete sahip olan Berze'a Hz. Osman zamanında Arrân fetihlerini yapmakta olan Selman b. Rebî'a el-Bâhilî tarafından Beylekân'dan sonra ele geçirilmiştir. Hz. Ali döneminde ve sonrasında Emeviler döneminde de ehemmiyetini koruyan Berze'a bir rivayete göre Abdülmelik b. Mervan döneminde Muhammed b. Mervan tarafından yaptırılmıştır. Belâzuri, 2013: 235-236; Partav adıyla da bilinen bu şehrin adı Arap kaynaklarında Berze'a olarak kaydedilmekte ancak bazı kaynaklarda Berdea olarak da telaffuz edilmektedir (Barthold, 1963: 86).

¹⁸ Bölgenin merkezi 5. yüzyıla kadar Kabele olmakla birlikte bu şehrin ehemmiyeti Berze'a (Partav) şehrinin Sâsânî hükümdarı I. Kubâd (476-531) tarafından yapıp imar edilmesiyle birlikte kaybolmuştur. Kabele'den sonra başkent yapılan Berze'a ise Araplar zamanında sadece Arrân'ın değil 944 yılına kadar bütün Ermeniyeye vilayetin başkentliğini yapmıştır. Togan, 1978: 596; Ayrıca mısır ve ipek üretiminin de merkezi olan Kabele H. 787-788/1386-1387 yıllarında Timur tarafından yıkılmıştır (Hewsen, 1992: 145).

¹⁹ Beylekân, Berze'a, Kabele ve Südde'l-Leben Melik Kubâd'ın inşa ettiği şehirlerdir (İbn Hurdâzbih, 1889: 123); İbnü'l-Fâkih, Habîb b. Mesleme tarafından fethedilmiş olan Sisecan, Arrân ve Tiflis'le birlikte Melik Kubat'ın inşa ettiği Berze'a'yı da Birinci Ermeniyeye'de gösterir. Bkz. (İbnü'l-Fâkih, 1885: 286).

²⁰ Müellif bu şehrin Gürcü sınırlarına komşu olması nedeniyle kötüleştiğine, diğer şehirlerde olduğu gibi burada da zenginlik hırsına kapılan sultan ve kâtiplerin haksız yere halkın malını müsadere ederek onlara düşmanca davranmalarına değinir. Şehrin bu şekilde kötüye gidişine üzülen müellif eskiden bin iki yüzden fazla ekmeğinin olduğu bu merkezde kendi zamanında ancak beş ekmeği kaldığını da belirterek şehrin iktisadî gerilemesine dikkat çekmektedir (İbn Havkal, 1967: 337); İstahrî de Irak ve Horasan arasında Rey ve İsfahan'dan sonra büyüklük ve bolluk açısından Berze'a'dan daha ileri bir şehrin olmadığını belirtir (İstahrî, 1961: 108).

döneminde harap olmuş ve buraların nüfusu azalmıştı. Ayrıca kalesi de dağılmış olan bu şehrin yolları neredeyse kaybolmuş bir haldeydi (Makdisî, 1877: 375).²¹ Hudûdü'l-Âlem'de ki bilgilere göre ise; Arrân'ın merkezi ve padişahın ikamet ettiği yer olan Berze'a büyük bir şehir olmakla birlikte kalabalık bir nüfusa sahiptir. Tarım arazisi geniş olan bu şehirde bol miktarda meyve üretiminin yanı sıra meyvesi herkese ait olan yaygın dut ağaçları dikkat çekmektedir. Ayrıca kestane ve kimyonun da üretildiği bu bölgede tarım dışı faaliyetler olarak ipek, katır ve boya kökü de diğer ticari ürünler arasındadır (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103).

Berze'a'dan bir fersahtan daha az uzaklıkta, büyüklüğü bir günlük yürüyüş mesafesi kadar olan ve İstahrî'nin Kerne, Lesub ve Yogdan arasında gösterdiği Enderab şehri hakkında İbn Havkal, şimdiye kadar görmüş olduğu en güzel yerlerden biri olarak bahseder ve mamur yapısıyla dikkat çeken bu merkezi güzel kokan kumaşa benzetir. Onun belirttiğine göre her türlü meyvenin yetiştiği bu yerde bağ ve bostanlar çoktur. Burada yetişen fındık Semerkant'ta yetişen fındıktan daha güzeldir. Yine burada yetişen ve kestane olarak bilinen Şahebellud ise Şam'da yetişenlerden daha güzeldir. Rugâl isimli meyveleri ise Gubeyra'ya (Yaban İğdesi) benzemektedir. Çekirdeği olan bu meyve olgunlaşınca tatlıdır ancak olgunlaşmayınca acı bir tadı vardır. Şahebellud (Kestane) tahminen siyah cevizin yarısı kadar olup tadı yaş fındığa benzemektedir. Berze'a'ya gelen incirler diğer incirlerden daha güzel olup Lesub'dan gelmektedir. Burada bolca sahipsiz dut ağacı vardır ve bu dut ağaçlarından beslenen ipek böcekleri tarafından bolca ipek yapılır. Bu ipeğin Fars ve Huzistan'da kullanım alanı çoktur ve buralara ihraç edilir. Berze'a'dan üçte bir fersah uzaklıkta bulunan Kür Nehri'nde tutulan sürmahî isimli balık Erdebil, Rey ve Irak gibi uzak bölgelere ihraç edilir. Aras Nehri'nde bulunan balık türü ise bursan ve diğer cins balıklardır. Kür ve Aras Nehri'nde diğer balık cinslerinden daha üstün sayılan zeragan ve uşube isimli balıklar da tutulmaktadır. Berze'a'nın kapılarından bir tanesinin adı Bâbü'l Ekrad'dır. Bu kapının yanında yaklaşık bir fersah büyüklüğünde Kürkiy Pazarı adlı bir pazar kurulur. Pazar günleri kurulan bu pazar Külsere Pazarı'ndan²² daha büyük olup buraya Irak da dâhil birçok memleketten insanlar alışverişe gelir. Burası o kadar meşhurdur ki günler cuma, cumartesi, Kürkiy, pazartesi, salı diye sayılır. Yani Kürkiy Pazarı'nın kurulduğu pazar günü Kürkiy günü olarak söylenir. Şehrin cami mescidi geniş ve güzeldir. Buranın beytülmal (hazine) Şam'daki gibi cami mescidindedir. Emeviler ayrıca Mısır'da ve diğer yerlerde de aynı uygulamayı yaparlar ve çevre yerlerin hazinesini bu camilerde muhafaza ederler. Berze'a'da kalabalık ve düzenli çarşıların yanı sıra konaklama yerleri, hanlar ve hamamlarda bulunmaktaydı. Burası Rusların saldırılarından sonra da mamurluğunu korumuş ancak Gürcülerin saldırılarından sonra önemini yitirmeye başlamıştı (İbn Havkal, 1967: 338-339).²³

²¹ Arrân'ın merkezi konumundaki bu şehir H. 332 (943-944) yılında Ruslar tarafından büyük tahribata tabi tutulmuştu. Rusların buraya saldırısı sırasında bineği olanlar kaçıp şehri terk edebilmişlerdi. Merzuban'ın naibi, Deylemîlerin de katılımıyla oluşturduğu beş bin civarında bir orduyla Ruslar üzerine saldırmış ancak savaşın başlamasından bir saat sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgi sonrasında halkın direnişiyle karşılaşan Ruslar halkı ya sürgüne zorlamış ya da öldürmüştü. Bir kısmını da esir alarak bu önemli merkezin harap ve ıssız bir hale gelmesine neden olmuşlardı. Daha sonra Merzuban tarafından oluşturulan otuz bin kişilik ordu Ruslar arasındaki veba salgının da etkisiyle Rusları buradan çıkarmaya ve pek çok ganimet elde etmeye muvaffak olmuştu. Fakat buna rağmen Berze'a eski konumuna tekrar kavuşamamıştı (İbnü'l-Esir, c. 8, 1987: 350-353).

²² Azerbaycan'da Külsere adlı yerde bulunan bu pazar bölgenin en büyük pazarlarından (İbn Havkal, 1967: 351-353).

²³ Makdisî'nin belirttiğine göre her haftanın birinci günü kurulan bu pazara bazıları Kürkiy pazarı, bazıları cumartesi pazarı, bazıları da pazartesi pazarı olarak isimlendirmektedirler. Berze'a'dan ipek, perde ve iyi cins katırın ihraç edildiğini kaydeden müellif, burada üretilen yorgan ve elbise gibi tekstil ürünlerinin yanı sıra rugâl adlı meyvesi, kesbüye ve terih adlı balıkların da benzersiz olduğunu belirtir. bkz. Makdisî, 1877: 380; Cami mescidinde bulunan bu hazinenin muhafaza edildiği yerin kurşunlu bir yüzeyi, demir kapısı ve dokuz tane sütunu vardır. Berze'a hakkında ayrıca bkz. (İstahrî, 1961: 108-109).

Arapların daha ziyade Bâb'ül-Ebvâb (*Kapılar Kapısı*) olarak kaydettikleri Derbend,²⁴ Arrân'ın ikinci derecede ehemmiyetli şehri olmakla birlikte Şâbirân, Kerkere, Belencer, Semender ve Suğdebil şehirleri gibi Anûşîrvân tarafından inşa edilmiştir. Anûşîrvân ayrıca yol kenarında üç yüz altmış tane de kasır inşa etmiştir. Kafkas Dağı yolu üzerindeki Ebvâb bölgesinde bulunan kalelerin isimleri ise; Bâb-u Sûl, Bâbu'l-Lân, Bâbu's-Şâbirân, Bâb-u Lâzika, Bâb-u Bârika, Bâb-u Semsâhi, Bâb-u Sâhibu's-Serîr, Bâb-u Filânşâh, Bâb-u Kârunân, Bâb-u Taberseranşâh, Bâb-u Lîrânşâh ve Bâb-u Anûşîrvân'dır (İbn Hurdâzbih, 1889: 123-124). İbnü'l-Fâkih, dağdaki yollar üzerinde Bâb'ül-el-Lân'a kadar inşa edilmiş olan üç yüz altmış kasırın Taberistan'a kadar olan yüz on tanesinin Müslümanların elinde, geri kalanların ise Cilân'da olduklarını belirterek Bâb'ül-Ebvâb'da Türkler'in bulunduğunu kaydeder. Onun belirttiğine göre Anûşîrvân, Arrân topraklarında Şekki'yi, Dûdaniyye kapılarını, on iki kapılı ve her kapısında taştan yapılmış sarayı olan Durzukıyye şehrini, Cürzan toprağında ise Suğd ve Farslardan bir kavmi yerleştirip ordugâh şehri yaptığı Suğdebil şehrini, el-Lân ve Semsehî kapılarını, Cerdemân, Semşüldâ kalelerini ve Belencer, Semender, Hazerân, ve Şekkî'yi de yaptırmıştı. Rumların elindeki ülkeleri fetheden Anûşîrvân Debîl'i tamir ettirip burayı da bir kale haline getirmiş ayrıca Büsfürrecân'ın merkezi Neşevâ şehrini ve Vays ve Sisecan'da bulunan Kılâb ve Şahbuş kalelerini yaptırarak bu kalelere Siyâsîciyelerden bir topluluğu yerleştirmişti (İbnü'l-Fâkih, 1885: 286-288).²⁵

Mesudî'nin kayıtlarına göre de Bâb'ül-Ebvâb şehrini, surlarını ve Hazar Denizi ile arasındaki seddi Anûşîrvân (I. Hüsrev 531-579) Hazar, El-Lan, Türk kabileleri ve Serîr'lerin (Avarlar) saldırılarından korunmak için inşa ettirmiştir. Mesudî, eğer bu şehir ve surları inşa edilmeseydi sözü edilen halkların hükümdarlarının Berze'a, Er-Ran, Beylekân, Azerbaycan, Zencân, Ebher, Kazvin, Hemedan, Dinyever, Nihavend, Küfe ve Basra gibi önemle merkezlere kadar yayılabileceklerini belirterek şehrin ve surlarının önemine dikkat çeker. Yine onun kayıtlarına göre Anûşîrvân burayı ve surlarını inşa edince buraya pek çok halk yerleştirmiştir. İslamiyet'ten sonra buraya yerleştirdiği meliklerden Şirvan'ın hâkimi Şirvanşah'a atfen buraya gelen meliklere Şirvanşah denilmiştir. Müslüman olan Şirvanşah'ın H. 332 (943-944) yıllarında hâkim olduğu yerler Anûşîrvân'ın kendisine vermediği yerleri de almasıyla birlikte yaklaşık bir aylık yol genişliğine ulaşmıştı. Behrâmğûr'un soyundan olan ve asıl adı Muhammed b. Yezid olan Şirvanşah, damadı Abdullah b. Hişam'ın ölümünden sonra Bâbu'l-Ebvâb'a da hâkim olmuştu. Gîl, Deylem, Curcân sahili, Berze'a, Arrân ve Beylekân'da Azerbaycan halkıyla ve İbn Ebi'Sac'ın kumandanıyla savaşarak Şirvanşahlar'dan Ali ibn el-Heysem'in H. 302 (914)'de hâkim olduğu Şirvan'ın Naffata (Bakü) şehrine kadar ilerleyen Ruslar burada Müslümanların pek çok kayıp vermesine neden olmuşlardı. Rusların Naffata'ya birkaç kilometre uzaklıktaki adalarda aylarca kalması da denizden ekonomik yarar sağlayan halkı ayrıca tedirgin etmişti (Mesudî, 2011: 132-133, 145-146, 172).²⁶

²⁴ Derbend adı buraya Farşılar tarafından verilen bir isim olmakla birlikte kapalı kapı, sınır karakolu anlamına gelmektedir. Araplar buraya *Bâb'ül Ebvâb* adını verdikleri gibi buranın kuzeyinde bulunan Türklerin buraya *Temür Kapı* (*Demir Kapı*) demesi dolayısıyla *Bâb'ül-Hadîd* adını da vermişlerdir (Mehmedoğlu, 1994: 164); İbnü'l-Fâkih ise Anûşîrvân'ın, Şâberân, Mesgat, Kerkere gibi şehirlerden başka inşa etmiş olduğu Derbend'in dağda bir yol üzerinde olduğundan *Ebvâb (Kapılar)* olarak isimlendirildiğini belirtir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 288).

²⁵ Debîl'in Sâsânî ve Bizans Devleti arasındaki mücadelelerdeki önemi hakkında bkz. (Sebeos, 1982: 4-26).

²⁶ Şirvanşahlarla ilgili ilk bilinenler Sâsânîlerin kurucusu I. Erdeşir (226-242) dönemine veya I. Hüsrev (531-579) dönemine kadar uzanmaktadır. Şirvanşahlar Sâsânîlere bağlı olarak Sâsânîlerin kuzey sınırlarını korumakla görevlendirilmişlerdir (Aşurbeyli, 2010: 211); Şirvanşahların bu bölgede hâkim olmaları dolayısıyla şehir daha çok Şirvan Derbend'i olarak bilinmiştir. Ancak bazı dönemler Derbend'de Şirvanşahlardan bağımsız emirler de faaliyet göstermiştir. Sınır şehri olması dolayısıyla hem Abbâsîler döneminde hem de Yusuf b. Ebü'l-Sâc (H. 288-315/901-927) dönemlerinde Merzuban Salar b. Muhammed döneminde kadar vergiden muaf tutulmuştu. Müstakil bir sınır karakolu olan Derbend'den sadece ihtiyaç olduğu zaman asker talep edilirdi (Barthold, 536); İstahrî'nin bu iklimin genel durumu ile alakalı kayıtlarına göre buraların etrafında bulunan Şirvan Melikine Şirvanşah, Abhaz melikine de Abhazşah denilmekteydi (İstahrî, 1961: 112).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/1 Winter 2016

İslam coğrafyacılarının Bâb'ül-Ebvâb'da İslamiyet'ten önce inşa edildiğini ve denize kadar uzandığını belirttikleri (İstahrî, 1961: 110)²⁷ ayrıca İbn Havkal'ın Beyrut'a ve İstanbul'daki Haliç'te bulunan zincirlere benzettiği (İbn Havkal, 1967: 339) set, gemi giriş çıkışlarını kontrol etmek amacıyla kullanılmakta, gerektiği zaman kapatılarak giriş çıkışlar izne tabi tutulmaktaydı (İstahrî, 1961: 109-110; İbn Havkal, 1967: 339; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104; Makdisî, 1877: 376). Denizin içine doğru bir mil ve Taberistan kalesine doğru engebeli araziden geçerek kırk fersah kadar uzanıp Kabk Dağı'na doğru devam eden bu seddin güzergâhının durumuna göre hemen hemen her üç milinde bir demir kapı bulunmaktaydı (Mesudî, 2011: 132).

Taş, tuğla ve kilden yapılmış surlara sahip olan Bâbü'l-Ebvâb'da üretim ve ticaret de dikkat çekmekteydi. Ziraî ürünleri fazla ancak meyve üretimi az olan bu şehire çevre yerlerden çeşitli ürünler getirilmekteydi. Buradaki limandan Hazar Denizi, Serir, El-Lan, çevre beldeler, Taberistan, Cürcân, kâfir memleketleri ve Deylem'e mal yüklenilip götürülürdü. Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'da ketenin olmadığına dikkat çeken İslam Coğrafyacıları ketenin yalnız Derbend'de üretildiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte burada bol miktarda safran üretimi de yapılmaktaydı (İstahrî, 1961: 110; İbn Havkal, 1967: 339-340). Buradaki diğer bir meta da civardaki kâfir beldelerinden getirilen kölelerdi (İstahrî, 1961: 110; İbn Havkal, 1967: 340; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104). Su değirmenlerinin de bulunduğu bu şehirde cami pazarın ortasında yer almaktaydı (Makdisî, 1877: 376).²⁸

Arrân'da büyüklük olarak Bâbü'l-Ebvâb'tan sonra zikredilen şehir Kür Nehri'nin ikiye böldüğü bereketli topraklar üzerinde yer alan Tiflis şehridir. Burası aynı zamanda kâfirlere karşı sınır karakolu olarak kullanılmaktaydı (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103).²⁹ Kilden yapılmış iki adet suru ve üç tane kapısı bulunan bu şehirde meyve, tahıl ve buğday gibi ziraî ürünlerden yüksek miktarda verim alınmaktaydı. Taberistan'da olduğu gibi burada da kaplıca suları meşhurdur (İstahrî, 1961: 110).³⁰ Öyle ki şehrin adı da buradaki sıcak su kaynaklarına atfen *Tbilisi* olarak söylenmektedir.³¹

Gürcistan'ı Kürc ismiyle ele alan Mesudî, buranın Berzeban adında Müslüman bir hâkiminin olduğundan bahseder. Onun kayıtlarına göre; Berzeban'dan sonra Hristiyanların yaşadığı Gumik³² ülkesi gelir ve burada yaşayanların tabi olduğu bir hükümdar yoktur. el-Lan topraklarını takip eden bölgede yaşayan halk ise el-Lan hükümdarına bağlı bir kral tarafından yönetilen Hristiyan Abhazlardır. Abhazların topraklarından sonra da Hristiyan Gürzan halkının yaşadığı Gürcistan (Gürziyye) toprakları başlamaktadır. Tiflis'in Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra Abhaz ve Gürcistan halkı Tiflis hâkimine haraç ödemekteydi. Halife Mütevekkil (H. 232-247/847-861)

²⁷ Makdisî üzerinde kulelerin bulunduğu bu duvarda büyük kapı, küçük kapı ve son kapının bulunduğunu ve bu surların Müslümanların buraya hâkim olmasından önce dağdan denizin ortasına kadar uzatıldığını belirtir. Ayrıca bu surun hisarlarının içerisinde gözetleme kuleleri ve ibadet yerleri vardır (Makdisî, 1877: 376); Bâbü'l-Ebvâb şehrinin kısaca bahseden İbn Rüste de surlarının Kafkas Dağı'nın tepesinden itibaren deniz içine doğru üç mil kadar uzandığını belirtmiştir. Bkz. (İbn Rüste, 1967: 148).

²⁸ Rivayete göre bu cami Mesleme veya Ebu Müslim'in H. 115/733'te inşa ettirdiği yerde bulunmaktadır. Bkz. Barthold, 534.

²⁹ Makdisî Tiflis kalesinin dağlara yakın olduğunu, Kür Nehri'nin şehri iki yakaya ayırdığını ve bu iki yakanın taştan yapıp ahşapla yükseltilmiş köprüyle birbirine bağlandığını kaydeder (Makdisî, 1877: 375-376); Tiflis şehri H. 25/645-646 yılında Habîb b. Mesleme tarafından Müslümanların idaresine alınmıştı (Belâzurî, 2013: 232); Bundan sonra bölgeye askeri bir birlik yerleştirilerek buralarda Müslüman nüfus iskân edilmeye başlanmıştır (Aydın, 2012: 150).

³⁰ Benzer bilgileri veren İbn Havkal buradaki ucuzluğa örnek olarak yirmi rıtlı balın bir dirhem olduğunu belirterek, Musul, Rakka, Fırat ve Dicle'nin üzerinde bulunan su değirmenlerine benzer şekilde burada da su değirmenlerinin bulunduğunu ifade eder (İbn Havkal, 1967: 340).

³¹ Gürcü dilinde sıcak anlamına gelen *tbili* kelimesinden türetilen *Tbilisi* sıcak su kaynaklarına sahip yer anlamına gelmektedir (Hewsen, 1992: 136; Minorsky, 1979: 264).

³² Gumik'in bir bölge adı olmayıp, alınması zor tahkim edilmiş bir kale olduğuna dair görüşler için bkz. (Mesudî, 2011: 154/d. 268).

döneminde Tiflis hâkimi İshak b. İsmail hâkimiyetini genişletmeye çalışınca Halife onun üzerine Boğa el-Kebir (Büyük Boğa) komutasında ordu gönderip İshak b. İsmail'i öldürtmüştü. Onun ölümünden sonra Müslümanların buradaki etkinliği de eskisi gibi olamamış ve hâkimiyeti yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardı. Tiflis'in etrafındaki halklar Müslümanlara itaatten vazgeçip yollarda da sıkıntı çıkarmaya başlamışlardı (Mesudî, 2011: 154-155, 169).³³

Arrân'ın Berze'a, Derbend ve Tiflis'ten daha büyük şehrinin olmadığını kaydeden İstahrî ve İbn Havkal, Beylekân³⁴, Versan, Berdic, Berzenc, Şemâhiye, Şirvan, Ebhaz, Şaberân, Kabele, Şekki, Cenze, Şemkür ve Hunan'ın birbirine yakın büyüklükte küçük şehirler olduklarını belirtmekle yetinirlerken, (İstahrî, 1961: 110)³⁵ İbn Hurdâzbih, Berze'a'ya on dört fersah uzaklıktaki Beylekân'ın Birinci Ermeniyeye bölgesinde yer aldığını ve Melik Kubâd'ın inşa ettiği dört şehirden biri olduğunu belirtir. Şirvan'ı Birinci Ermeniyeye'de dâhil olan yerler arasında zikreden müellif, bu şehirle alakalı farklı bir malumat vermez. Ayrıca Şaberân şehrinin Anûşirvân tarafından inşa edildiğini kaydederek, Cenze ile Meraga arasındaki mesafenin altı fersah olduğunu belirtir (İbn Hurdâzbih, 1889: 121-123). Makdisî ise Şekki'nin halkının çoğunlukta Hristiyanlardan oluştuğunu camisinin ise Müslüman pazarında olduğunu belirtir. Büyük bir şehir olan Şirvan'dan da bahseden müellif binalarının taştan inşa edildiğini ve camisinin pazar yerinde olduğunu belirtir. Ayrıca bu şehirden nehir de geçmektedir. Müellif ayrıca Aras Nehri'nin kenarındaki Şaberân'ın kalesinin olmadığını ve halkının büyük bölümünün çevre yerlerden gelen Hristiyanlardan oluştuğunu kaydeder. Kabele hakkında ise camisinin şehrin biraz uzağında bir tepe üzerinde olduğunu belirtir (Makdisî, 1877: 376).³⁶

Hudûdü'l-Âlem'de ise buralar ve diğer küçük yerleşmeler hakkında daha geniş malumatlar bulabilmekteyiz. Beylekân, bol nimetli küçük bir şehir olmakla birlikte hoş ve parlak perdelerin üretildiği bir yerdir. Aras Nehri kenarındaki Bazgah'ta balıkçılıkla uğraşılırken, geniş tarım arazilerinin bulunduğu Gence ve Şemkür'de (Samkür) her çeşit yün ürünleri üretilmekteydi. Arrân ve Ermenistan arasındaki sınırı ise Kür Nehri kenarındaki Hunan oluşturmaktaydı. Hunan'ın Vardükiya isminde küçük bir şehri vardı. Yine Arrân ve Ermenistan arasındaki sınırda Kal'a adında büyük bir kale mevcuttur. Uzunluğu yetmiş fersah olan ve halkı Müslüman ve kâfirlerden oluşan Şekki ve onun sınırının başlangıcını oluşturan ayrıca içerisinde Rusların Berze'a'yı işgalinden sonra kurdukları kamp bulunan Mübareki de bu bölgede yer alır. Berze'a yakınlarında Şekki'ye bağlı zengin bir şehir olan Süke'l-Cebel ve Şekki'nin en sonunda güçlü kalesi olan diğer bir zengin şehir Sunbatman da buradaki küçük yerleşmeler arasındadır. Yine Hudûdü'l-Âlem'de kaydedilenlere göre Şekki ve Tiflis arasında bulunan Sanar yirmi fersah uzunluğundadır ve halkı kâfirdir. Şekki, Berze'a ve Şirvan arasında yer alan ve kunduz derisi ihraç edilen Kabele de zengin bir şehirdir. Küçük olmakla birlikte zengin olan diğer bir şehir de Berdic'tir. Ayrıca Şirvan, Hursan ve Lizan'a tek başına hükmetmekte olan hükümdara bu yerlere atfen Şirvanşah, Hursanşah veya Lizanşah denilmektedir. Samaki'ye bir fersah uzaklıktaki ordugâhta ikamet eden bu hükümdarın sahip olduğu dağın ulaşımı zor gidilen ve özel yapılan bir yolla sağlanmaktadır. Niyal-Kal'a (Rânyâl Kalesi) adı verilen kalenin

³³ Mesudî'nin burada sözünü ettiği İshak b. İsmail, H. 215-239 (830-853) yılları arasında burada faaliyet gösteren Tiflis İslam Emirliği'nin hâkimiydi. Faaliyet sahasını büyük ölçüde genişleten İshak b. İsmail, bir ara Halife el-Vâsık (H. 227-232/842-847) döneminde bütün Ermenistan'ın hâkimi olarak tanınmıştı (Minorsky, 1979: 266); İbn Hurdâzbih de bu bilgiyi teyit ederek onun Ermeniyeye'nin hükümdarı olarak idare merkezi olan Tiflis'te ikamet ettiğini kaydetmektedir (İbn Hurdâzbih, 1889: 163).

³⁴ Berze'a'nın H. 332/943-944'te Edil (Volga) ve Hazar üzerinden gelen Ruslar tarafından tahrip edilip önemini kaybetmesi üzerine Erdebil ile Berze'a ticaret yolu üzerindeki bu şehir bir müddet Arrân'ın merkezi olmuştur (Togan, 1978: 597; Özeydin, 1991: 395).

³⁵ Ayrıca İbn Havkal'ın kayıtlarına göre mamur ve kalabalık olan Cenze'nin cömert halkı yolcu ve âlimlere hürmetkâr davranırlardı (İbn Havkal, 1967: 339, 342).

³⁶ Mesudî ayrıca Şekki halkının Müslüman tacir ve zanaatkârlar dışında Hristiyan olduğunu ve krallarına Edernerse b. Hemmam denildiğini, Kabele'de ise Müslüman halkın şehirde Hristiyan halkın ise civar köylerde yaşadığını belirtir (Mesudî, 2011: 170-171).

bulunduğu bu alanda dört köy vardır. Hükümdarın hazinesiyle birlikte bütün halkı da buradadır. Zindanların bulunduğu diğer bir kale ise Niyal-Kal'a'ya bir fersah uzaklıktadır. Hursan şehri Derbend ve Şirvan arasında olup Kabk Dağı'na bitişiktir. Ayrıca burada kumaşla birlikte, dünyanın her tarafına ihraç edilen mahfuri üretilmektedir. Şirvan'ın başkenti olan denize yakın Savaran'dan ise dünyanın her tarafına mihenk taşı ihraç edilir (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103-104).³⁷

Bölgenin diğer küçük yerleşim yerleri arasında zikredilen Kal'a şehri ise kalesi olmayan bir şehir olup Lekzan Dağı'na yakın bir düzlük alandadır. Dağ eteğinde bulunan Şemâhiye ise nehirlerin ve meyve bahçelerinin yer aldığı temiz havalı bir yerdir. Bu şehrin binaları taş ve kireçten inşa edilmiştir. Ana yol üzerinde sınır şehri olan Mugkan Makdisî'nin bahsettiği dönemde nüfusu bir hayli azalmış olarak dikkat çeker (Makdisî, 1877: 376).

3. Kür ve Aras Nehri

Bu bölgelerin en önemli nehirleri üzerinde gemilerin gidebileceği kadar büyük olan Kür ve Aras Nehirleridir. Kür Nehri tatlı, hoş ve sakın akan bir nehirdir. Kabk Dağı'nın köylerinden çıkıp Cenze ve Şemkür sınırından Tiflis'in yakınlarına doğru ulaşır ve oradan kâfir beldelerine geçer. Berze'a'nın nahiyelerinden Hazar Denizine dökülür. Kâlikâlâ'dan doğan Ras Nehri ise Ermeniyeye'den Versan kapısına kadar akar. Sonrasında Mugan'ın arkasından geçerek Kür (Kurra) Nehri ile birleşip denize dökülür (İstahrî, 1961: 111; İbn Havkal, 1967: 345).³⁸

Mesudî Kür Nehri'nden bahsederken onun Gürcin memleketinin Gürzân bölgesinden doğup Tiflis şehrine ulaştığını ve burada ikiye ayrılarak Ermenilerden savaşı bir grup olan Siyavverdilerin topraklarına ulaştığını ve Berdic'den sonra Sannara'ya doğru Ras Nehri'nin de ona birleştiğini belirtir. Trabzon yakınlarından doğan Aras Nehri'nin Bâbek el-Hurremi'nin toprakları olan Bezz ülkesiyle Er-Ran halklarının yaşadığı Ebu Mûsa Dağı arasından aktığını kaydeder ve Kür Nehri'yle birleşerek Hazar Denizi'ne döküldüğünü belirtir (Mesudî, 2011: 173-174).

Aras ve Kür Nehirleri hakkında bilgi veren Hudûdü'l-Âlem'de Ermeniyeye dağlarının doğusunun Rum beldelerine bitiştiği noktadan çıkan Aras Nehri'nin Vartân'ı geçip Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân arasındaki sınırı takip edip Hazar Denizi'ne döküldüğü, Arrân'dan çıkan Kur Nehri'nin ise Şekki ve Kabele sınırına doğru aktıktan sonra Berdic kenarından geçerek Aras Nehri ile birleştiği belirtilir. Ermeniyeye'deki Huveyris Dağı'ndan çıkan Sepîd-Rud (Sebiz-rûz) Nehri ise batıya doğru Gilan'a oradan da Hazar denizine ulaşır (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 30-31).³⁹ İbn Hurdâzbih Kâlikâlâ'dan doğan Ras Nehri'nin (Aras Nehri) Ermeniyeye'nin nehri olduğunu belirtir. Bu nehir Arrân Nehri'ne bitişerek Versan'a oradan da Mecma'ya ulaşır. Burada aralarında Beylekân'ın bulunduğu Hû ve Kurru Nehirleri birleşmekte ve birlikte Cürcân Denizi'ne (Hazar Denizi) dökülmektedir (İbn Hurdâzbih, 1889: 174).

Makdisî'nin kayıtlarında da bu iklimin nehirleri Aras, Mülk ve Kür Nehirleri olmak üzere üç tanedir. Kür Nehri dağlık bölgelerden Cenze ve Şemkür sınırından doğar ve Tiflis'e yaklaşır oradan kâfir beldelerine ulaşır. Arrân kenarındaki Aras Nehri ise Ermeniyeye'den doğar. Oradan Versan'a, Versan'dan Mugan gerilerine uzanır ve denize dökülür. Mülk Nehri ise Rum beldelerinden

³⁷ Abbasiler döneminde imar edilip Hazar göçmenlerinin yerleştirildiği Şemkür şehri Halife Mütevekkil'e atfen Mütevekkiliye adını almıştır (Togan, 1978: 598).

³⁸ Ayrıca İbn Rüste'nin kayıtlarına göre; Aras Nehri Ermeniyeye nehridir. Kâlikâlâ'dan çıkıp Birstak'dan geçer. Sonrasında Debil, Medâin, Versan'dan geçerek Berzâa'ya ulaşır ve burayı geçince Kür Nehri ile birleşerek Taberistan Denizi'ne (Hazar Denizi) dökülür. Aras Nehri Kâlikâlâ'dan çıktıktan sonra Arrân'a gelir ve Arrân Nehri kendisine dökülür. Kür Nehri Ellan'dan doğar, Tiflis ve Berzâa'dan geçerek Taberistan Denizi'ne dökülür bkz. (İbn Rüste, 1967: 89).

³⁹ Erdebil ile Zencan arasındaki Sebiz-rûz Nehri üzerinde gemilerin gideceği kadar büyük değildir (İbn Havkal, 1967: 345). İsfizruz Nehri ise Bâb'ü Serir'den çıkıp Azerbaycan'a doğru akarak Deylem'e ulaşır Taberistan Denizi'ne dökülür. Bkz. (İbn Rüste, 1967: 89).

doğrar ve Arrân gerilerinden sonra denize karışır. Bu ikliminin sınırı olduğu tek deniz Hazar Denizidir. Bu iklimin iki tane gölü vardır. Bunlardan biri uzunluğu hayvanlarla dört günlük mesafe olan Urmiye Gölü, diğeri de Ercic (Erciş) Gölü (Van Gölü) olarak bilinen Ermeniyeye gölüdür (Makdisî, 1877: 379-380).⁴⁰

4. Yollar ve Mesafeler

Berze'a ile Erdebil arası yaklaşık elli fersaktır. Bu güzergâh arasındaki önemli merkezlerin arası ise Berze'a'dan Yunan yedi, Yunan'dan (Muyan) Beylekân'a yedi, Beylekân'dan Versan'a yedi, Versan'dan Belhabe'ye yedi, Belhabe'den Berzend'e yedi, Berzend'den Erdebil'e de on beş fersahlık bir mesafe vardır (İbn Havkal, 1967: 349; İstahrî, 1961: 113). Beylekân'dan Berze'a'ya on dört fersah olduğunu belirten İbn Hurdâzbih İstahrî ile aynı mesafeyi vermektedir ve Berze'a ile Bezze arasının otuz fersah olduğunu ayrıca Berze'a ile Versan arasında sekiz konaklama yerinin olduğunu belirtmektedir (İbn Hurdâzbih, 1889: 122).

Berze'a ile Bâb'ül-Ebvâb arasındaki yaklaşık doksan fersahlık güzergâhta on beş konaklama yeri vardır (İbn Hurdâzbih, 1889: 122) ve bu güzergâhın belli merkezleri arasındaki mesafeler şu şekildedir: Berze'a'dan Kür Nehri kenarında güzel bir şehir olan Berzenc'e on sekiz fersah, Berzenc'den Kür Nehri'ni geçip Şemâhiye'ye on dört fersah, Şemâhiye'den Şirvan'a üç günlük mesafe (yaklaşık 15,6 fersah), Şirvan'dan Ebhaz'a (Laican) iki günlük mesafe (yaklaşık 10,4 fersah), Ebhaz'dan Samur köprüsüne on iki fersah, Samur köprüsünden Bâb'ül-Ebvâb'a ise yirmi fersah mesafe vardır (İbn Havkal, 1967: 350; Ayrıca bkz. İstahrî, 1961: 113).

Berze'a ile Tiflis arasındaki yaklaşık altmış iki fersahlık güzergâhta on konaklama yeri vardır ve bu güzergâhın bazı merkezleri arasındaki mesafe şu şekildedir. Berze'a ile Cenze arası dokuz fersah, Cenze ile Şemkür arası on fersah, Şemkür ile Hunan arası yirmi bir fersah, Hunan ile İbn Kundaman Kalesi arası on fersah, bu kale ile Tiflis arası on iki fersaktır (İbn Havkal, 1967: 350; Ayrıca bkz. İstahrî, 1961: 113). Berze'a ile Tiflis arasındaki bu güzergâh üzerinde on, Berze'a ile Ermeniyeye'de bulunan Mansûra arasında dört, Berze'a ile Dubeyl arasında da yedi konaklama yeri vardır (İbn Hurdâzbih, 1889: 122).

Berze'a ile Debîl arasındaki yaklaşık seksen iki fersahlık güzergâhta ki bazı merkezler arasındaki mesafeler şöyledir. Berze'a ile Kalkatus arası dokuz fersah, Kalkatus ile Metris arası on üç fersah, Metris ile Devmis arası on iki fersah, Devmis ile Kil Kuya arası on altı fersah, Kil Kuya ile Sisecan arası on altı fersah, Sisecan ile Debîl arası on altı fersaktır. Ermeni beldeleri olan bu güzergâhtaki köyler de Sinbat b. Aşut'un elindeydi (İstahrî, 1961: 113).⁴¹ Ancak buraları Yusuf ibn Ebi'Sâc onun elinden almıştır (300-913) (İbn Havkal, 1967: 350).

Makdisî'nin güzergâhlar ve mesafeleri hakkındaki kayıtları ise şu şekildedir: Berze'a'dan Yunan, Berdic, Cenze ve Kalkatus'un her birerine birer merhale mesafe vardır. Yunan'dan Beylekân'a bir, oradan Versan'a bir, oradan Belhabe'ye bir, oradan Berzend'e bir ve oradan

⁴⁰ Berkerî, Ahlat ve Ercişin güneyindeki Van Gölü'nün doğu-batı arası yaklaşık on bir fersah uzunluğundadır. Bu gölden tarrih olarak tarif edilen küçük balıklar çıkar ve bu balıklar tuzlanarak Musul, el-Cezire, Irak ve Şam gibi uzak yerlere gönderilir. Aynı bölgelere fırıncılar için gölün etrafından elde edilen boraks (soda tuzları) da gönderilirdi. Gölün güneyindeki dağdan elde edilen kırmızı ve sarı zırnık (zırnık) ise çeşitli yerlere gönderilmekteydi. Yine gölün bazı sahillerinde taşlanmış olarak bulunan boraks gümüş ve altın kaynalamak için kuyumcu boraksı olarak yüksek kâr oranıyla tacirler tarafından çoğu yerlere pazarlanmaktaydı (İbn Havkal, 1967: 346); İstahrî Ermeniyeye'deki bu gölün Erciş Gölü olarak bilindiğini belirtir. bkz. (İstahrî, 1961: 111).

⁴¹ Sâsânîlerin son Arrân prensi Varaz Trdat'ın H. 207/822-823 yılında ölümü üzerine Arrân'ın hâkimi Sehl b. Simbat olmuştu. Sehl b. Simbat, Bâbek'le mücadelesiyle ön plana çıkmış olan Türk komutan Afşin'i mağlup etmiş daha sonra Abbâsîlerle arasını düzeltmek için Bâbek'i H. 838/223-224'de yakalayıp halife Mu'tasım'a teslim etmişti. H. 247/862'de ise Abbâsîler Bagratunî hanedanına mensup olan Aşut'u (Aşot) bölgenin hâkimi olarak tanıdılar (Togan, 1978: 597; Özeydin, 1991: 394-395).

Erdebil'e ise iki merhalelik mesafe vardır. Berdic'ten Şemâhiye'ye iki, oradan Şirvan'a üç merhale, oradan Ebhaz'a iki, oradan Ceser Semur'a iki, oradan Bâbu'l-Ebvâb'a üç merhale vardır. Cenze'den Şemkür'e bir, oradan Hunan'a üç, oradan İbn Kindeman Kalesi'ne bir, oradan Tiflis'e iki merhalelik mesafe vardır. Kalkatus'tan Metris'e iki, oradan Dumeys'e iki, oradan Keyleku'ya iki merhale vardır ve bundan sonra Ermeniy'e'deki Debîl'e gidilir. Debîl'den Neşva'ya dört merhale vardır. Neşva'dan Huveyye'ye ise üç günlük yol vardır. Huveyye'den Selemas'a iki merhale, oradan Urmîye'ye bir merhale, oradan Harragan'a iki merhale, oradan Meraga'ya da aynı mesafe, oradan Erdebil'e ise bir fersah mesafe vardır. Meraga'dan Kandariye'ye iki merhale, oradan Karye'ye üç merhale, oradan Hasan b. Ali'nin kalesine bir merhale, oradan Şehrezur'a iki fersah mesafe vardır. Meraga'dan Nureyn'e bir merhale vardır ve oradan sonra Merend'e.....? Huveyye'den Kal'at-ü Yunus'a iki merhale, oradan Asbiyyat karyesine bir merhale, oradan.....? oradan Tiflis'e bir merhale, oradan Teblâ'ya oradan Şekki'ye ve oradan da Lekzan'a iki merhale, oradan Bâbu'l-Ebvâb'a üç merhale vardır (Makdisî, 1877: 381-384).

Sonuç

İslamiyet'ten önce Sâsânî ve Bizans Devleti arasındaki mücadelelerin odağında olan bölge İslamiyet'le birlikte Müslüman Araplar ve Bizanslılar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. 10. yüzyılın siyasi olayları ise daha çok Müslüman Araplar, Türkler ve Ermeniler arasında şekillenmiş olan bu coğrafyanın Türk tarihi açısından ehemmiyeti büyüktür. Bölgeye vali veya komutan olarak tayin edilen Türkler bölgede Türk hâkimiyetinin de pekişmesinde rol oynamaktaydılar. Özellikle Sâcoğulları ile Ermeniler arasındaki mücadeleler bölgeye zaman zaman Müslüman Arapların yanı sıra Bizans Devletinin de müdahalesine sebep oluyordu. Bölge Bizans Devleti tarafından doğu sınır güvenliği için önemli olmakla birlikte Müslüman Araplar tarafından da Hazarlarla mücadele ve kuzeye doğru yayılma politikaları açısından önemliydi.

Siyasi öneminin yanında bölge ayrıca iktisadi açıdan da önemli bir yer teşkil etmekteydi. Arrân ve Ermeniy'e'nin Müslümanlar tarafından alınmasından sonra bölgenin yerleşim yerleri diğer Müslüman şehirlerinde olduğu gibi pazar yerleri ve bu pazar yerlerinin yakınında bulunan camileriyle anılmaya başlamıştı. Bölge, Arrân'ın Berze'a, Tiflis ve Bâbü'l-Ebvâb ayrıca Ermeniy'e'nin Debîl gibi önemli merkezlerinin yanında birçok küçük yerleşim yerlerine de sahipti. Bu küçük yerleşmelerde ziraî faaliyetlerin yoğun olduğu verimli arazilere sahip çok sayıda köy yer almaktaydı. Tarım faaliyetlerinin yanı sıra el sanatları, tekstil ve çeşitli zanaat ürünleri bölgenin önemli pazarlarında satışa çıkmakta ve çok uzak bölgelerden dahi alıcı bulmaktaydı. Özellikle kurulduğu güne kendi ismini veren Kürkiy pazarı bu pazarlardan sadece biriydi. Ayrıca bazı pazarlardaki ürünlerin bedavaya yakın derecede ucuz olduğuna dair verilen bilgiler bölgedeki üretim bolluğunun pazarlara yansımaları gözler önüne sermektedir. Bölgedeki şehirlerin özellikle de idare merkezlerinin Cami merkezli olan Müslüman şehir yapılanmalarının en güzel örneklerini oluşturdukları görülmektedir. Şehrin merkezinde bulunan cuma mescitleri hemen yanında veya arkasında bir pazar yeri barındırmaktaydı. Bununla birlikte neredeyse tüm şehirlerin duvarla çevrili olduğu ve korunaklı bir kaleye sahip olduğu görülmektedir.

İnşa edilmesi İslamiyet'ten önce Anûşirvân (I. Hüsrev 531-579) dönemlerine kadar uzanan Bâbü'l-Ebvâb şehrinin ve surlarının yapılması İslam coğrafyacıları tarafından geniş bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çevre milletlerden olan Hazar, El-Lan ve Serir'lerin (Avarlar) bölgeyi ele geçirmelerini önlemek amacıyla inşa edilmiş olan bu surların denize kadar uzatılması onun ayrıca stratejik önemini de ortaya koymaktadır. Beyrut'taki ve İstanbul'daki Haliç'te olduğu gibi gemi giriş çıkışlarının bu set sayesinde kontrole tabi tutulması Bâbü'l-Ebvâb'ı gemi ticareti açısından da önemli bir konuma yükseltir. Ayrıca bu seddin hemem hemen her üç milinde bir demir kapıya sahip olması bu şehirden geçen güzergâhın kullanım yoğunluğunu da ortaya koymaktadır.

Turkish Studies

H. 302 (914) yılında Rusların Şirvan'ın Naffata (Bakü) şehrine kadar ilerleyerek Müslümanlara pek çok kayıplar verdirmesi ve Hazar Denizi'ndeki adalarda aylarca kalıp ticaret yapmaları her ne kadar çeşitli önlemler alınsa da bölgenin istilaya açık olduğunu göstermektedir.

Sıcak su kaynaklarıyla günümüzde dahi meşhur olan ve bu anlamda ismi Gürcü dilindeki tbili kelimesinden türetilen Tbilisi (Tiflis) Arapların burada bir dönem kurmuş oldukları emirlik nedeniyle hem Müslümanlar hem de Türkler açısından önem kazanmıştır. Halife, Tiflis hâkimi İshak b. İsmail'in isyanını ancak bölgeye gönderdiği Türk komutan Boğa el-Kebir (Büyük Boğa)'ın komutasındaki ordu ile bastırabilmiştir. Daha önce de Hürremi ayaklanmamasının bastırılmasında Bezz şehrini kendine komuta merkezi yapan Afşin'in bölgeye gönderilmesi bölgeyi Türkler açısından daha da önemli kılar.

Bölgenin önemli merkezlerini birbirine bağlayan güzergâhlar ve aralarındaki mesafelerin İslam Coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde ele alınmış olması da iktisadî faaliyetlere verilen önemi ortaya koymaktadır. Ayrıca Kür ve Aras Nehirlerinin bölge coğrafyasını sulaması bölge coğrafyasının diğer zenginlikleri arasında zikredilebilir.

KAYNAKÇA

- Aşurbeyli, Sara (2010), “Şirvanşahlar”, *DİA*, c. 39, s. 211-213.
- Aydın, Mustafa (2012), “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 150-153.
- Barthold, W. (1963), “Âzerbaycan ve Ermenistan”, (çev: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S. 14, s. 77-87.
- Barthold, W., “Derbend”, *İA*, c. 3, s. 532-539.
- Buniyatov, Ziya Musa (2007), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Bakı.
- Cöhce, Salim (2014), “Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, TTK, Ankara, s. 1-14.
- Çog, Mehmet (2007), “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies*, Sa. 2/2, s. 150-160.
- Drasxanakertc'ı, Yovhannēs (1987), *History of Armenia*, (Translation and Commentary: Rev. Krikor H. Maksoundian).
- El-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (2013), *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- El-İstahrî, Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1961), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (tahkik: Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî).
- El-Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (1877), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr: M. J. De Goeje), Brill.
- El-Mesudî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî (2011), *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- El-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İbn Vâzih el-Kâtib el-Ya'kûbî (1892), *Kitâbü'l-Büldân*, (nşr: M. J. De Goeje), Leyden.
- Georgian Chronicles* (1996), (translated: Robert W. Thomson), Oxford.
- Ghewond, *Ghewond's History* (2006), (İngilizceye çev: Robert Bedrosian), Long Branch, N. J.

- Grousset, René (2006), *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Hewsen, Robert H. (1992), *The Geography of Ananias of Širak (AŠXARHAC'OYC')*, Wiesbaden.
- Hewsen, Robert H. (2001), *Armenia A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib (2008), (nşr: Vladimir Minorsky), (çev: Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî (1967), *Sûretü'l-arz*, (nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II), Leyden.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih (1889), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI), Leyden.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih*, (çev: Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Fâkih, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fâkih (1885), *Kitâbü'l-Büldân*, (nşr: M. J. De Goeje), Brill.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (1967), *el-A'lâku'n-nefise*, Leyden.
- Minorsky, V. (1979), "Tiflis", *İA*, c. 12, s. 264-279.
- Moses, Kalankatlı (2006), *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, (Mhitar Koş), (Azerbaycan Türkçesine çev: Ziya Bünyadov), (Türkiye Türkçesine çev: Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mehmedoğlu, Aliev Saleh (1994), "Derbend", *DİA*, c. 9, s. 164-166.
- Mehmedoğlu, Aliev Saleh (2001), "Kafkasya (Tarih)", *DİA*, c. 24, s. 158-160.
- Müverrih Vardan (1937), *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (1991), "Arrân", *DİA*, c. 3, s. 394-395.
- Sebeos, *Sebeos' History* (1982), (İngilizceye çev: Robert Bedrosian), New York.
- Streck, M., "Ermeniye", *İA*, c. 4, s. 317-236.
- Subaşı, Ömer (2012), "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, Sa. 7/3, s. 2329-2351.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1881), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk (Taberî Tarihi)*, c. 11, (nşr: M. J. De Goeje), Brill.
- Togan, A. Zeki Velidi (1978), "Arrân", *İA*, c. 1, s. 596-598.
- Urfalı Mateos (2000), *Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çev: Hrant D. Andreasyan), (Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yinanç), TTK, Ankara.
- Yıldız, Hakkı Dursun (2000), *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Köse, B.A., (2016). “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası / According to 10th Century Islamic Geographers Historical Geography of Armenia and Arran”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/1 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8390>, p. 89-108.